

По-перше, особливістю геополітичного дослідження виступає взаємозв'язок географічних, просторових, політичних, соціальних, культурних та інших характеристик, які дозволяють розглядати геополітику як в науковому теоретичному плані, так і в практичному.

По-друге, всі геополітичні концепції розглядають ідею контролю над географічним простором від локального до глобального, використовуючи різні ресурси та методи (силові, політичні, демографічні, економічні, релігійні, інформаційні, ідеологічні, технологічні і культурні тощо). По-третє, для сучасних геополітичних концепцій географічні характеристики виступають як другорядні. На перший план висувуються економічні, воєнні, технологічні, інформаційні чинники, обґрунтовуючи це появою нових геополітичних акторів та принципово нових форм взаємовпливу – міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій, міжнародних терористичних угруповань тощо. Проте однозначно погодитися з такою позицією не можна, адже розвиток зазначених чинників був і є можливим тільки завдяки географічному положенню, а об'єктом геополітики виступає геополітичний простір світу, включаючи всіх суб'єктів цього простору.

ЛІТЕРАТУРА

- Гладкий Ю. Н., Писаренко С. В. «Геополитическая конструкция» и «геополитический потенциал» основные понятия геополитики *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. 2013. № 154. С. 129-137.
- Рудий Г. Що таке геополітика? *Віче*. 2006. № 20. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/361/> (дата звернення 15.06.18)
- Геополитика: Підручник / А.І. Кудряченко, Ф.М. Рудич, В.О. Охримов. К.: МАУП, 2004. 296 с.
- Стафійчук В.І. Транснаціональні корпорації як нові геополітичні суб'єкти / В.І. Стафійчук, Ю.О. Барабаш. *Український географічний журнал*, 2003. № 2. С. 99-107.
- Дністрянський М. С. Геополітика: Навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.
- Нартов Н. А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 1999. 359 с.
- Тихонравов Ю.В. Геополитика: Учебное пособие / Ю.В. Тихонравов. Учебное пособие. М.: ИНФРА-М, 2000. 269 с.
- Маккіндер Х. Дж. Географическая ось истории. *Поліс*. 1995. № 4. С. 162-169.
- Гольцов А.Г. Геополітика та політична географія. Підручник. К.: Центр учбової літератури, 2012. 416 с.
- Кондратенко О.Ю. Класична та сучасна геополітика: ретроспективний аналіз. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/download/2645/2351 (дата звернення 15.06.18)
- Коллінз Р. Макросоціологічне предсказание: пример коллапса СССР. *Социологический журнал*. 2008. №4. С. 35-52

УДК 355.01

Целуйко В. А.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

РОЛЬ ВЕЛИКИХ МІСТ У СУЧАСНИХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ

Частина 2.

Досліджується феномен перенесення бойових дій до великих міст у сучасних збройних конфліктах. Друга частина статті присвячена соціальній складовій. Розглянута доля населення великого міста під час різних форм бойових дій за місто залежно від характеру збройного конфлікту. Доведено, що найбільше потерпає населення у збройних конфліктах на етнічному та релігійному підґрунті.

Ключові слова: велике місто, нонкомбатант, етнічний конфлікт, штурм, осада, блокада.

Целуйко В.А.

РОЛЬ БОЛЬШИХ ГОРОДОВ В СОВРЕМЕННЫХ ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТАХ. Часть 2.

Исследуется феномен перенесения боевых действий в большие города в современных вооруженных конфликтах. Вторая часть статьи посвящена социальной составляющей. Рассмотрена судьба населения большого города при различных формах боевых действий за город и в зависимости от характера вооруженного конфликта. Доказано, что сильнее всего страдает население в военных конфликтах на этнической и религиозной почве.

Ключевые слова: большой город, нонкомбатант, этнический конфликт, штурм, осада, блокада.

Tseluyko V.

THE ROLE OF LARGE CITIES IN MODERN ARMED CONFLICTS Part 2.

Phenomenon of battle actions transfer towards large cities in modern armed conflicts is investigated. The second part of the Article is devoted to social content. The fate of a large city population during different forms of battle actions for a city depending on armed conflict character is examined. It is asserted population in armed conflict mostly suffers because of ethnic and religious issues.

Keywords: large city, non-combatant, ethnic conflict, assault, siege, blockade.

У попередній частині статті увага була приділена сучасним підходам до класифікації великих міст, їх ролі у сучасних збройних конфліктах: тактичним, оперативним і стратегічним особливостям ведення бойових дій в урбанізованій місцевості. Друга частина статті присвячена соціальній складовій перенесення акценту бойових дій до урбанізованих зон.

Суто з військової точки зору, велике місто, це у першу чергу місце концентрації органів військово-політичного та військового управління, військових об'єктів, підприємств оборонно-промислового комплексу, транспортних вузлів, мобілізаційних і трудових ресурсів, а також великої кількості укриттів, маскуючих властивості місцевості, вузьких проходів та інших тактичних ознак, які розташовані на значній площі. З соціальної точки зору, велике місто, це у першу чергу його мешканці, при цьому переважно цивільні нонкомбатанти (фр. *non-combattants* – не комбатант, «який не воює»). Їхня чисельність у великому місті може бути в межах від 100 тис. у City (FM 3-06.11 2002: 1-2) до кількох десятків мільйонів у великих агломераціях навколо одного або кількох Metropolis або Megalopolis.

Так, найбільша у світі агломерація Токіо-Йокогама налічує близько 38 млн. мешканців при чисельності населення самого Токіо – 13.7 млн. А всього на 2018 р. у світі налічувалося 37 агломерацій з населенням понад 10 млн., з яких у 11 мешкало понад 20 млн. мешканців. Міст з населенням більше 1

млн. мешканців на планеті налічується 525 (Demographia: 22-30).

Протягом історії людства цивільне населення міст неодноразово ставало об'єктом насильства з боку супротивника. Найбільшого масштабу ці процеси набули у часи Другої світової війни, коли війна стала тотальною.

У межах концепції «Тотальної війни» об'єктом ураження стають не лише військові, військово-політичні та військово-промислові об'єкти, а вся держава супротивника разом з її мешканцями, як важливої частини воєнної могутності держави. Такий підхід під час Другої світової війни набував форми «килимових бомбардувань» урбанізованих зон як звичайними, так і запалювальними боеприпасами, атомного бомбардування, необмеженої підводної війни, «таборів смерті», масових страт, інституту цивільних заручників як елемента антипартизанської війни та ін. Можна сказати, що під час Другої світової війни відбулася не просто дегуманізація війни, а й індустріалізація дегуманізації, коли знищення населення супротивника було поставлене на конвеєр.

Знищення цивільного населення (як умисного, так і супутнього бойовим діям) під час Другої світової досягло небувалих раніше масштабів. Загальні втрати лише від бойових дій і військових злочинів становило, за різними оцінками, 30-40 млн., ще 20-30 млн. загинули внаслідок викликаних війною хвороб і голоду. В Україні під час Другої світової війни загинуло близько 9 млн.

мешканців, близько 5 млн. з яких становило цивільне населення (Муковський 2003).

Окремі форми (табори смерті, масові страти, інститут заручників) цілеспрямованого знищення цивільного населення під час цієї війни були класифіковані як військові злочини й винні в них були засудженні на страту або тюремне ув'язнення, але лише з табору переможених.

Крім державних суб'єктів, під час Другої світової діяли й недержавні або іррегулярні формування у формі партизанських, повстанських і підпільних організацій. Ці формування також використовували насильство до цивільного населення, переважно до своїх співгромадян-колабораціоністів.

Важка доля цивільного населення під час Другої світової потребувала його юридичного захисту в майбутньому. Тому в 1949 р. були прийняті «Женевські конвенції про захист жертв війни». Порушення цієї конвенції з боку комбатантів (державних і недержавних) вважалась військовим злочином і тягла за собою юридичну відповідальність (Конвенція про захист 1949).

Не зважаючи на юридичну заборону цілеспрямованого знищення населення супротивника і, більш того, вимогу створювати йому безпечні умови для життя, в сучасних збройних конфліктах взагалі та на території великих міст особливо цивільне населення потерпає від бойових дій в тому чи іншому вигляді і далеко не завжди випадково.

Соціальний аспект ведення бойових дій у великих містах залежить від кількох ключових факторів:

1. Характеру конфлікту.

Найбільшою жорстокістю по відношенню до цивільного населення відрізняються міждержавні і особливо внутрішні збройні конфлікти на етнічному, клановому і особливо релігійному ґрунті. Особливо якщо конфлікт носить змішаний характер, наприклад, релігійно-етнічний. У таких конфліктах прямий геноцид використовується обмежено, фактично геноцид в Руанді в 1990-х роках був останнім. На відміну від геноциду, етнічні (релігійні, етнорелігійні тощо) чистки дуже широко поширені. Й великі міста з їх концентрованим розташуванням населення супротивника стають центральними об'єктами такої політики. Етнічна чистка може вестися безпосередньо військовими або НВФ, або опосередковано, коли бойові дії набувають таких форм, що цивільне населення не має достатньої безпеки для себе та умов для виживання у місті. Створенням для цивільного населення

нестерпних умов життя його спонукають залишити свої міста та перетворитися на біженців або внутрішньо переміщених осіб. Найбільшого масштабу такі дії з боку уряду, його іррегулярних формувань та російських військ набули у Сирії. Для примушення цивільного населення покинути міста, які були під контролем антиурядових сил, уряд та Росія використовували бомбові удари по житловим кварталам, чим підвищували рівень небезпеки для населення, знищували електростанції, насосні станції, госпіталі та хлібопекарні, чим робили життя цивільного населення нестерпним і спонукали його покинути свої міста. Такі дії, безумовно, можна класифікувати як військові злочини.

2. Форма бойових дій у містах.

У попередній частині ми розглянули б типових форм ведення бойових дій у сучасних містах з військової точки зору. Різні форми таких дій несуть для цивільного населення загрози різного масштабу. Найменші ризики та втрати для населення, найменше падіння якості його життя несе захоплення міста з ходу. За умови, звичайно, що за цим не слідує етнічна чистка. За такої форми бойові дії носять нетривалий та відносно не дуже інтенсивний характер, що зумовлено слабкістю гарнізону порівняно з атакуючою стороною.

Штурм носить характер високо інтенсивних бойових дій з активним використанням потужної військової техніки: важкої бронетехніки, артилерії, авіації. Активне використання такої техніки призводить до значних ушкоджень житлового фонду та інфраструктури міста. Населення може зазнати значних втрат. Жорсткі варіанти штурму міста можна побачити на прикладі захоплення радянськими військами великих міст Третього Рейху та Угорщини під час Другої світової війни у 1944-1945 рр. (Берлін, Будапешт, Кенігсберг, Бреслау, Познань), штурм німцями Сталінграду в 1942 р. та повсталій Варшаві в 1944р., штурм російськими військами міста Грозний 1995 та 1996 рр., штурм повсталих міст сирійським урядовими військами у 2011-2018 рр. Особливо важкою для населення є ситуація, коли місто штурмується кількома спробами, паузи між якими заповнюються інтенсивними артилерійськими та авіаційними ударами (Грозний, Алеппо, Дей-ез-Зор, Дер'я, передмістя Дамаску та інші).

Під час блокади становище місцевого населення прямо залежить від того, стосується його блокада чи ні. Якщо населення має можливість вільно покинути місто або є

зовнішнє постачання продовольства та медикаментів з боку міжнародних гуманітарних організацій, то цивільне населення не знаходиться в жахливому стані. Зовсім інша ситуація, коли блокада міста спрямована не лише на гарнізон, а й на цивільне населення. Останнє страждає від нестачі їжі, води, медичного забезпечення тощо.

Одним із соціально-економічних феноменів сучасних збройних конфліктів став розвиток так званого «міського сільського господарства». Його суть полягає у тому, що всі придатні місцевості у містах починають використовувати для вирощування сільсько-господарської продукції та навіть тварин. Для цього використовуються не лише такі відкриті місцевості, як площі, парки, стадіони, двори, а й пласкі дахи будівель. Підвальні приміщення використовують для вирощування їстівних грибів.

Цей феномен набув широкого поширення у тих конфліктах, де використовувалися блокадні форми захоплення міст, коли не лише гарнізон міста ізолюється від постачання та резервів, а й населення не має змоги отримувати харчове забезпечення. За такої форми оволодіння містом населення стає заручником, і його страждання повинні змусити гарнізон піти на капітуляцію, або принаймні погодитися на почесну евакуацію разом із цивільним населенням. Така тактика тим більш ефективна, коли гарнізон складається з місцевих мешканців та серед цивільного населення міста є родини бійців гарнізону.

Сучасні великі міста, особливо мегаполіси та метрополіси, залежать від зовнішнього постачання харчів, а за рахунок внутрішніх ресурсів можуть забезпечити продовольством лише невелику частину населення. Тому значна частина населення у разі відмови гарнізону від капітуляції або стає біженцями, або приречена на голодну смерть. Якщо ж чисельність населення, яке залишилося у місті стабілізується на рівні самозабезпечення харчами, то воно може знаходитися в блокаді досить довгий час. Показовим є осади урядовими силами кількох міст у Сирії (Східний Алеппо, передмістя Дамаску), які тривали по кілька років та не дозволили оволодіти цими містами лише однією блокадою. Населення цих міст під час блокади стабілізувалося на рівні приблизно 10-20% від довоєнної та задовольняло свої потреби за рахунок власних ресурсів та контрабанди через лінію блокади.

Якщо міське сільське господарство дозволяє за сучасних умов частково

задовольнити потреби населення в харчах, то втрата водних ресурсів здатна швидко спровокувати гуманітарну катастрофу та змусити населення й гарнізон великого міста капітулювати. Важливим є й залежність тією чи іншою мірою міського сільського господарства від поливу. Великі міста можуть отримувати воду з наземних і підземних річок, озер, водосховищ та підземних джерел (колонки, колодязі). Але в багатьох випадках, найбільш надійні підземні джерела води потребують палива або електрики для насосних станцій.

Електрика за таких умов добувається не від потужних електростанцій, а переважно від невеликих бензинових та дизельних станцій, що в свою чергу потребує палива. Хоча велике місто навіть в середньо розвинутих країнах є місцем концентрації різноманітного транспорту і, як наслідок, запасів палива, але під час тривалої блокади, яка може продовжуватися роками, ці джерела вичерпуються, що безпосередньо впливає на компактні електростанції. Відповіддю на таку ситуацію стало виробництво у блокованих містах ерзац-палива з пластикової посуду з міських сміттєзвалищ, як, наприклад, в Сирії.

Під час осади населення потерпає одночасно від наслідків блокади та меншою мірою від наслідків локальних штурмів. Така практика використовувалась російськими військами в 2000 р. під час захоплення міста Грозний та сирійськими військами під час осади багатьох міст, захоплених повстанцями в 2011-2018 рр.

Під час позиційних бойових дій стан населення залежить від їхньої інтенсивності. Під час загострення цивільне населення гине від бойових дій, його частина стає біженцями чи внутрішньо переміщеними особами, у тому числі тимчасово і може повертатися в періоди відносного спокою на фронті. Такі бойові дії є типовими на Донбасі з середини 2015р.

Специфічною є доля цивільного населення під час боротьби за контроль над містом з боку урядових або окупаційних військ. За таких форм збройного протистояння конфлікт носить антипартизанський та антитерористичний характер, коли населення, з одного боку, потерпає від режиму обмеженого пересування, комендантського часу, м'яких та жорстких зачисток, діяльності урядових «ескадронів смерті», а з іншого – від терористичних актів та силового тиску з боку повстанських формувань (Грозний, Белфаст, міста Іраку та

Сирії). Тим не менш, за такої форми боротьби у великому місті насильство, направлене на цивільне населення, носить обмежений характер, і місто не зазнає нищівної руйнації, як під час штурму чи осади.

Важливість роботи з цивільним населенням у містах знайшла відображення в сучасних військово-теоретичних роботах, переважно на Заході. Найбільш рельєфно вона відображена в концепції «Трьох кварталів» Корпусу морської піхоти США. У ній іде мова про те, що американські морські піхотинці під час проведення операцій на урбанізованій зоні повинні бути готові у першому кварталі вести бойові дії з регулярною армією супротивника, у другому – боротися з недержавними формуваннями «воєнних баронів», криміналом та мародерами, а у третьому – допомагати цивільному населенню (Попов 2004: 283-319). На практиці ця концепція реалізовувалась американцями в Іраку та Афганістану, а росіянами у Сирії, де за бомбардувальниками та наземними військами приходили колони гуманітарної допомоги та військові інженери, які розмінювали територію від вибухонебезпечних предметів (авіаційні бомби та артилерійські снаряди, у тому числі заборонені касетні, які не спрацювали під час ураження об'єктів на території міста та передмість, саморобні вибухові пристрої, які залишили повстанці) та відновлювали інфраструктуру життєзабезпечення міста (Шеповаленко 2016: 150-153) [6, с. 150-153]. Такі дії можна віднести не лише до гуманітарних, а й до інформаційної війни за умов цивільного населення.

Таким чином, сучасна тенденція з перенесення вектору бойових дій в урбанізовану місцевість безпосередньо впливає на соціальний аспект війни.

Концентрація цивільного населення великих міст призводить до втрат з боку населення та провокує гуманітарні кризи різного масштабу – від голоду та хвороб до сотень тисяч та мільйонів біженців. Особливу гостроту ці проблеми набувають в етнічних та релігійних конфліктах, де цивільне населення розглядається як об'єкт для насильства з метою його знищення або етнічної чистки території. Доведено, що доля цивільного населення залежить і від форми бойових дій у містах і може коливатися в широких межах.

ЛІТЕРАТУРА

FM 3-06.11 (FM 90-10-1) Combined Arms Operations In Urban Terrain. *Headquarters Department Of The Army* Washington, Dc, 2002. 644 p.

Demographia World Urban Areas (Built Up Urban Areas or World Agglomerations) 14th Annual Edition: April 2018. 118 p. URL: <http://www.demographia.com/db-worldua.pdf>

Муковський І.Т. Втрати людські України в Другій вітчизняній війні 1941-1945 рр *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2003. 688 с.: URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vtraty_vijskovi

Конвенція про захист цивільного населення під час війни Женева, 12 серпня 1949 року URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_154

Попов И.М. Война будущего: взгляд из-за океана: Военные теории и концепции современных США. М.: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство Астрель»; ООО «Транзиткнига», 2004. 444 с.

Шеповаленко М.Ю. Мирный процесс и вклад российского руководства в сохранение Сирийского государства. Гуманитарные аспекты деятельности российского контингента в Сирии. *Сирийский рубеж* / под ред. М.Ю. Шеповаленко. М.: Центр анализа стратегий и технологий, 2016. 184 с.